

رازهای ناشناخته نهنگ‌های خلیج فارس

گاه و بیگاه خبرهایی از مرگ یا به گل نشستن نهنگ‌ها در سواحل خلیج فارس و دریای عمان شنیده می‌شود، اما واقعیت این است که هنوز بسیاری از رازهای این پستانداران عظیم‌الجثه که در شرایطی کاملاً متفاوت با دیگر هم‌نوعان خود زندگی می‌کنند، ناشناخته مانده است.

گاه و بیگاه خبرهایی از مرگ یا به گل نشستن نهنگ‌ها در سواحل خلیج فارس و دریای عمان شنیده می‌شود، اما واقعیت این است که هنوز بسیاری از رازهای این پستانداران عظیم‌الجثه که در شرایطی کاملاً متفاوت با دیگر هم‌نوعان خود زندگی می‌کنند، ناشناخته مانده است. تازه‌ترین گزارش از این دست مربوط به مشاهده لاشه یک نهنگ عظیم‌الجثه آبی در سواحل بحرکان در استان خوزستان است. این نهنگ نادر که اکنون در فهرست قرمز اتحادیه جهانی حفاظت از طبیعت و منابع طبیعی (IUCN) در رده در معرض خطر انقراض قرار دارد، بزرگ‌ترین موجود زنده روی کره زمین است و حضور آن در آب‌های این منطقه توجه هر چه بیشتر به وضع این گونه را می‌طلبد. اهمیت حضور نهنگ‌ها در اکوسیستم خلیج فارس و دریای عمان را باید در موارد متعدد از جمله تأثیر مستقیمی که بر افزایش میزان صید ماهیان دارند، جستجو کرد. پژوهشگران دانشگاه ورمونت برلینگتون در تازه‌ترین تحقیقات خود به این نتیجه رسیده‌اند که اعضای راسته نهنگ‌ها در پراکنش مواد غذایی، زندگی موجودات زنده بسیار ریز و همین‌طور در گردش چرخ اقتصادهای دریامحور نقش ارزنده‌ای دارند. بنا بر گفته دکتر جو رامون، زیست‌شناس ارشد دانشگاه ورمونت، نهنگ‌ها نه تنها باعث افزایش جمعیت ماهیان می‌شوند، بلکه در عین حال به علت تعقیب و گریز میان شکار و شکارچی، سلامت گوشت قابل استحصال را نیز تضمین می‌کنند.

گونه‌هایی ارزشمند در یک اکوسیستم خاص

اطلاعات از وضع خانواده وال Balaenopteridae در خلیج فارس و دریای عمان بسیار محدود است. شاید بتوان این‌طور گفت اعضای این خانواده آن‌طور که باید مورد مطالعه قرار نگرفته‌اند. گاهی حتی دیده شده ماهیگیران، کوسه‌های موسوم به کولی کر با نام علمی *Rhynchodon typus* را با وال‌ها اشتباه می‌گیرند. در مجموع خانواده وال‌ها در خلیج فارس و دریای عمان پنج گونه مهم دارند که به ترتیب عبارتند از: نهنگ بزرگ (وال آبی)، نهنگ براید، نهنگ باله پشتی، نهنگ خاکستری و نهنگ گوژپشت. در خلیج فارس و دریای عمان گونه‌ای به نام نهنگ قاتل کاذب نیز وجود دارد که برخلاف بقیه متعلق به خانواده دلفین‌هاست. دکتر روبرت بلدوین یکی از دانشمندان برجسته و متخصص در علم اکولوژی دریا که بیشتر از 14 سال است در کشور عمان روی نهنگ‌ها تحقیق می‌کند، درباره این گونه به خبرنگار جام جم چنین گفت: «نهنگ‌های قاتل کاذب جزو گونه‌هایی است که حضورشان به‌طور منظم در این منطقه گزارش شده است، اما کسب اطلاعات بیشتر درباره آنها قطعاً مستلزم درک بهتر از وضع آنها، پراکنش و زیستگاه‌هایی است که اغلب در آنجا حضور دارند. تاکنون تحقیقات پراکنده‌ای روی این گونه منحصر به فرد انجام شده، اما این تحقیقات هنوز در حدی نیست که بتوان ارزیابی جامعی از وضع زیستی آنها ارائه کرد.»

ویژگی‌های خانواده وال‌ها

اعضای این خانواده علاوه بر جثه بزرگ تا متوسط، ویژگی‌های منحصر به فرد دیگری هم دارند که اغلب مردم از آنها آگاه نیستند. به عنوان مثال یکی از علت‌هایی که شاید ترس از اعضای این خانواده را نزد مردم نهادینه ساخته، ترس از خورده شدن به علت هیبت بزرگ این جانوران باشد! این در حالی است که وال‌ها دندان ندارند و گوشتخوار نیستند. آنها به جای دندان تیغه‌های شاخی مثلث شکل بلند و مژکداری به نام بالن (Baleen) دارند. بالن یک ساختار کشسان فیبرمانند است که امکان فیلتر کردن آب و تغذیه از موجودات بسیار ریز موجود در آب را برای اعضای این خانواده امکان‌پذیر می‌کند. نهنگ‌ها معمولاً از پلانکتون‌ها، سخت‌پوستان، نرم‌تنان و گاهی هم از ماهی‌های کوچک تغذیه می‌کنند. تغذیه وال‌ها از طریق بالن را باید یک ویژگی منحصر به فرد به حساب آورد. این اندامک‌ها از جنس کراتین بوده و از آرواره فوقانی آویزان هستند. هر بار وال‌ها دهان خود را باز می‌کنند، حجم زیادی از آب وارد دهانشان شده و سپس با بیرون دادن آب، مواد غذایی، درست همانند صافی توسط بالن‌ها فیلتر شده و در لابه لای آنها باقی می‌ماند. وال‌ها در ناحیه سینه شیارهای طولی عمیقی دارند که موقع بلعیدن آب، منبسط و منقبض می‌شوند. شاید یکی از شاخص‌ترین ویژگی‌های وال‌ها دم و بازدم‌های پرسر و صدای آنها باشد که اغلب به صورت فواره‌هایی از هوا و بخار به بیرون داده می‌شود. وال‌هایی که در خلیج فارس و دریای عمان دیده می‌شوند، همانند دیگر هم‌نوعان خود معمولاً صداهای ناله مانند ایجاد می‌کنند، اما برخلاف دیگر هم‌نوعان هایشان رغبت چندانی به مهاجرت‌های طولانی ندارند.

مطالعات تازه درباره نهنگ‌های خلیج فارس

مطالعه روی نهنگ‌های خلیج فارس و دریای عمان چنانچه پیشتر هم اشاره شد، بسیار محدود و اغلب فقط در مواقعی بوده که اجساد آنها به دلایل مختلف در ساحل به گل نشسته بود. دکتر روبرت بلدوین، عضو هسته مرکزی تیم تحقیقاتی یورکا (IORCA) یا همان انجمن مطالعاتی و حفاظتی اقیانوس هند است و در عین حال سابقه تحقیقاتی گسترده‌ای در کشورهای مختلف از جمله انگلستان، اسپانیا، عمان، امارات عربی متحده، قطر، بحرین، عربستان سعودی، سومالی، آفریقای جنوبی، گابن، سریلانکا، استرالیا، گینه نو، پاپوآ، جزایر سلیمان و باهاماس دارد. این محقق دو کتاب مرجع تحت عناوین «نهنگ‌ها و دلفین‌ها» و «نهنگ‌ها و دلفین‌ها» را تألیف کرده است.

ها» و «حیات دریایی» در منطقه خلیج فارس و دریای عمان منتشر کرده که کتاب اول سال 2009 میلادی (1388 هجری شمسی) از سوی دانشگاه کالیفرنیا و کتاب دوم سال 2005 میلادی (1384 هجری شمسی) و در عمان چاپ شد. کتاب های مذکور حاصل سال ها تحقیقات بلدوین و همکارانش در این منطقه است و از جهاتی اطلاعات منحصر به فردی در مورد گونه های نادر این منطقه دارند. دکتر بلدوین درباره اهمیت و ضرورت حفاظت از این پستانداران بزرگ دریایی به خبرنگار روزنامه جام جم گفت: «شاید بتوانم این طور بیان کنم توجه من زمانی به این مساله جلب شد که متوجه نبود اطلاعات درباره این گروه برجسته از پستانداران آبرزی در این منطقه منحصر به فرد شدم. حتی امروز که 25 سال از آن زمان می گذرد، باز هم چیزهای زیادی برای آموختن وجود دارد و این یعنی هنوز راه زیادی در پیش است.» بلدوین درباره کاربرد ردیاب های ماهواره ای و پروژه ای که اخیرا به همین منظور در عمان انجام شده، گفت: «استفاده از ردیاب کاری است که بتازگی شروع کرده ایم و نهنگ گوژپشت نیز گونه ای بود که برای این منظور در نظر گرفتیم. ردیاب هایی که از آنها استفاده کردیم، تقریبا بین دو تا سه ماه فعال هستند و اطلاعاتی از وضع این پستانداران مخابره می کنند. تا الان سه مورد نهنگ در آب های دریای عمان و در محدوده ساحلی کشور عمان به ردیاب مجهز شده اند، اما هنوز برای اظهارنظر در مورد این پروژه زود است.»

تفاوت های ژنتیکی میان جمعیت های مختلف

پژوهشگرانی مثل دکتر بلدوین و دکتر گیل برولیک، استاد دانشگاه سنت اندروز و یکی از متخصصان برجسته پستانداران دریایی اتحادیه بین المللی حفاظت از طبیعت و منابع طبیعی بر این باورند که تفاوت های عمده ای میان جمعیت نهنگ ها در دریای عمان و خلیج فارس با جمعیت های دیگر مناطق وجود دارد. بلدوین در این زمینه می گوید: «در اینجا عملا می توان گفت برخی از جمعیت ها از دیگر گونه ها جدا شده اند. حتی می توان گفت از نظر ژنتیکی نیز با جمعیت های دیگر مناطق جهان متفاوت هستند. تعداد زیادی خود را با شرایط محلی سازگار کرده اند و همه اینها سبب شده برخی ویژگی های متفاوت نیز شکل بگیرد. به عنوان مثال جالب است جمعیت گونه نادری مثل نهنگ گوژپشت خلیج فارس در منطقه ای مشابه تغذیه و تولیدمثل می کند. این گونه مهاجرت های طولانی بین مناطق مخصوص تغذیه و تولیدمثل انجام نمی دهد، در حالی که سایر جمعیت های این گونه در دیگر مناطق جهان این کار را به طور منظم انجام می دهند.» بلدوین افزود: «نهنگ گوژپشت خلیج فارس یکی از معدود گونه هایی در منطقه است که ما در مورد آنها یک سری داده های ژنتیکی در اختیار داریم و این داده ها به ما نشان می دهد این جمعیت از نظر تکاملی ریشه در ذخیره ژنتیکی شناخته شده نیمکره جنوبی دارد، اما حدود 70 هزار سال پیش از جمعیت اصلی جدا شده است.» دکتر آدا ناتولی یکی از فارغ التحصیلان دانشگاه دورهام و متخصص مطالعات ژنتیکی روی پستانداران آبرزی است که چندی پیش درباره پروژه حفاظت از دلفین های خلیج فارس در امارات با روزنامه جام جم مصاحبه ای انجام داد (تاریخ چاپ یکشنبه نهم شهریور 93). این متخصص ژنتیک باور دارد که این نوع تفاوت ها ضرورت نیاز به یک مطالعه ساختاری دقیق را می طلبد.

پروژه های در دست اجرا در منطقه

برخی کشورهای حاشیه خلیج فارس به صورت پراکنده تحقیقاتی را در زمینه نهنگ ها آغاز کرده اند. چنانچه اشاره شد، تیم تحقیقاتی دکتر بلدوین قریب 14 سال است تحقیقات علمی خود را در بخشی از محدوده دریای عمان و آب های ساحلی این کشور آغاز کرده اند.

حدود شش سال پیش در پی به گل نشستن های متعدد دلفین ها در سواحل خلیج فارس، ایران و شش کشور دیگر حاشیه خلیج فارس شامل کویت، قطر، بحرین، امارات عربی متحده، عمان و عربستان از تیم تخصصی نهنگ ها (یکی از زیرمجموعه های تخصصی اتحادیه جهانی حفاظت از طبیعت و منابع طبیعی) درخواست برگزاری کارگروه های تخصصی را کردند تا حداقل اطلاعات پایه از وضع پستانداران دریایی منطقه فراهم شود. این کارگروه ها نوامبر 2008 (پاییز 1387 هجری شمسی) و با حضور 35 شرکت کننده از هفت کشور برگزار شد. این طرح شامل دو روز درس تکنیکی همراه با بحث و تهیه یک برنامه عملیاتی منطقه ای درباره مرگ و میر انبوه پستانداران دریایی بود. علاوه بر این می توان از پروژه شبکه ملی امداد و نجات پستانداران دریایی در آب های ایران که زیرنظر سازمان حفاظت از محیط زیست اجرا شد نام برد، اما در مجموع هنوز اطلاعات کافی از این حیوانات منحصر به فرد در دست نیست.

دکتر بلدوین در پایان یادآور شد به دلیل اهمیت حضور این گونه های نادر و ارزشمند و به علت نبود اطلاعات، بهتر است هر چه سریع تر مطالعاتی همزمان روی طیف وسیعی از زیستگاه یعنی دقیقا از خود ساحل تا عمیق ترین محدوده های دور از ساحل در کشورهای حاشیه خلیج فارس از جمله در ایران انجام شود. به گفته بلدوین هدف اصلی از انجام چنین مطالعاتی کمک به حفاظت از مناطق ساحلی و محیط های دریایی خواهد بود.

این در حالی است که تهدیدهای عمده ای که اکنون جمعیت نهنگ ها در این منطقه با آن مواجهند نظیر به دام افتادن ناخواسته و اتفاقی در تورهای ماهیگیری، برخورد با کشتی ها، اغتشاشات و مزاحمت های ناشی از سر و صدا می تواند زمینه حذف تدریجی این گونه های نادر را پیش از کسب اطلاعات حفاظتی کافی فراهم کند و این بدون تردید زبانی جبران ناپذیر خواهد بود.

روایت های تاریخی از نهنگ های خلیج فارس و دریای عمان

ویلیام توماس بلنفورد، یک زمین شناس و طبیعیدان انگلیسی بود که در قرن 19 میلادی (سال های 1871 و 1872 - 1250 هجری شمسی) به عنوان عضو کمیسیون تعیین مرزهای ایران وارد کشور شد. بلنفورد کتاب های متعددی در زمینه پرند

شناسی، پستانداران و حیات وحش خصوصا در کشور هندوستان دارد، اما سفر وی به ایران سبب شد اطلاعاتی نیز از جانب وی در زمینه حیات وحش ایران نگاشته شود. وی درباره نهنگ های خلیج فارس و دریای عمان این طور گفته است: «نهنگ ها و پورپويزها را می توان در تعداد زیاد و در سواحل مکران (سواحل دریای عمان) مشاهده کرد. برآوردها نشان می دهد پورپويزها در خلیج فارس زیاد، اما در مقابل نهنگ ها نادر هستند. نهنگ ها را می توان به طور منظم، اما نه مداوم در آب های دورتر از بندرعباس و جزیره قشم مشاهده کرد. گزارش ها حاکی است که آنها اغلب از نوع نهنگ های آبی بزرگ و نهنگ های باله پشتی هستند. نهنگ براید حتی در نزدیک سواحل عراق یعنی در انتهای غربی خلیج فارس نیز شناسایی شده است.» یکی از شواهد مستند تاریخی درباره به گل نشستن نهنگ ها در سواحل ایران، اشاره به یک نهنگ باله پشتی 19 متری دارد که نزدیک بندرعباس و در سال 1972 میلادی (1351 هجری شمسی) اتفاق افتاد، اما در مجموع خبرها از نهنگ های به گل نشسته به صورت پراکنده است، مثلا آبان 91 خبری درباره نهنگ به گل نشسته در ساحل بندر جاسک منتشر شد. این نهنگ 22 متری پس از 30 ساعت و با وجود تلاش غواصان برای برداشتن تورها جان سپرد. متاسفانه نوع گونه این نهنگ در خبرها منعکس نشد. اردیبهشت 93 نیز گزارشی از به گل نشستن لاشه یک نهنگ در سواحل روستای لیلتن شهرستان دیلم گزارش شد. متاسفانه باز هم نوع گونه این نهنگ که در اثر برخورد با شناورها جان سپرده بود، در خبرها مشاهده نشد. نهنگ آبی عظیم الجثه بحرکان هم که نخستین مورد مشاهده نهنگ آبی در سواحل استان خوزستان است، پیشتر دو بار در سال 1342 توسط محققى در سواحل کویت و سال 1364 در نزدیکی بندرعباس و جزیره قشم ثبت شده بود.

فرناز حیدری / جام جم